

Néprajztudomány és ideológia az 1950-es években

A Kálmány-vita elemzése

TARTALOM

Kérdésfelvetés	2
Operacionalizálás (források és munkamódszertan)	6
Elemzés (a „Kálmány-vita” tudománytörténeti analízise)	11
Szereplők	11
A vita retorikája	16
A személyes ellentétek előzményei	18
Szakmai vita, ideológiai eszköztár	21
Kálmány Lajos az ideológiai viták keresztútjában	24
Tanulságok	31
BIBLIOGRÁFIA	32

Kérdésfelvetés

Dolgozatomban a 1950-es évek magyar néprajzára nehezedő kommunista ideológiai¹ behatás dokumentumaival foglalkozom. A kérdés tudományunk egy meglehetősen elhanyagolt területét képezi, holott a különféle eszmerendszerek hatása az egyik legfontosabb alakító tényezője egy tudomány történetének.

Egy letűnt korszak utólagos értelmezésére vállalkozom, így természetesen számtalan torzító tényező alakítja olvasatomat. A múltba visszatekintve, kívülállóként könnyű letisztultnak, jól kivehetőnek látni az egykori történeteket és szabályszerűségeket feltételezni az akkor még nem várt, de általunk már ismert következmények tükrében. Ez a hozzáállás gyakran vezet a múltat elmarasztaló ítékezéshez, a negatív vonások egyoldalú kiemeléséhez. Az ilyen jellegű föléhelyezkedéstől azonban tartózkodnunk kell, elég csak arra gondolni, hogy az utánunk következő generációk ugyanígy megítélik majd tetteinket, eredményeinket és a körülmények hiányos ismerete miatt ugyancsak ferdített értelmezésre juthatnak. Az 1950-es évek néprajztudományának ideológiai vonásait tehát nem, mint negatív hatásokat, hanem mint a tudomány számára fontos tapasztalatokat vizsgálom.

Minden korszaknak megvan a sajátos arculata, egyfajta szabályrendszer, ami az emberek mindennapjait teljesen áthatja és szervezi az élet megannyi területét. Az azonban változó, hogy egyes időszakokban mennyire hangsúlyosak és kézzelfoghatóak ezek a hatások. Egy történelmi kor minél teljesebb megértéséhez fontos ismernünk az akkor aktuális viszonyokat, az emberek életét alakító tényezőket, amelyek befolyásolták tetteiket, döntéseiket. Szükséges tehát egyfajta kutatói belehelyezkedés a korszakba. Ö. Kovács József ezt a következőképpen fogalmazza meg: *„ne csak az elmúlt események szempontjából közelítsünk a politikai diktatúrához, hanem a kortárs életvilágok, akkori életesélyek számbavételével értsük meg a különböző folyamatokat.”*² Ez meglehetősen egyszerűnek tűnik első hallásra, a megvalósítás azonban már jóval nehezebb, hiszen a vizsgált események a múlt részét képezik, amelynek miliójét a jelenből visszatekintő kívülállóként sohasem érezhetjük át igazán. Ettől függetlenül törekednünk kell rá.

A vizsgált időszakban a kommunizmus ideológiája az élet minden területét áthatotta, általános érvényű szabályszerűséget jelentett és ez alól a tudományos élet sem vonhatta ki

¹ Az ideológia fogalmát Gyekiczky Tamás értelmezésében használom. Ez alapján *„az ideológiai rendszer nem pusztán manipulációs mechanizmus, nem csak – és nem elsősorban – hamis tudat, hanem olyan társadalmi jelenségegyüttes, amely nyelvi és gondolati bázisával együtt a léhelyzetek sorozatában mutatja be arculatát.”* GYEKICZKY T. 1989: 15.

² Ö. KOVÁCS J. 2012: 18.

magát. Ez tényként kezelhető, tudományszakunk azonban eddig nem szentelt túl nagy figyelmet a témának. Kósa László tudománytörténeti összefoglalásában nagyvonalakban áttekinti a korszak fő jellemvonásait a *Közelmúlt és jelenkor* című fejezetben³, azonban míg a pozitívizmus 1872-től 1933-ig tartó korszakának 90 oldal szentel, a 20. század második felének csak 50 oldal jut. Ez az aránybeli eltolódás feltehetően abból a problémából fakad, hogy nehéz a közelmúlt eseményeit kívülállóként, rendszerszerűen látni úgy, hogy a korszak a szerző személyes múltjának is része. Ezt a buktatót Ö. Kovács József „*a saját diktatúrájában kutató történész*”⁴ kifejezéssel jelöli, esetünkben ez „*a saját múltját vizsgáló néprajzkutató*” problémája. (Érdekes paradoxon, hogy míg egyes, a múlt rendszerben már tevékenykedő kutatók számára a személyes érzések elvonatkoztatása és a korszak eltávolítása jelent problémát; mások pont azzal küzdenek, hogy a múltat minél jobban megértsék, és valamilyen szinten annak részesévé váljanak.) A néprajztudomány történetével kapcsolatos kritikai szemléletet lassú megélénkülését jelzi még a Néprajzi Múzeumban megrendezett *Rákosi60@neprajz.hu* című kiállítás is, amely 2012. március 9.-től 2012. május 1.-ig volt látogatható. Ez a tárlat a 60 évvel korábban, Rákosi Mátyás születésnapja alkalmából megrendezett kiállításhoz reflektált.⁵ Több ilyen jellegű kezdeményezésre lenne szükség, hiszen a múlt tapasztalatai hasznos tanulságokkal szolgálhatnak a jelen kutatói számára.

A múlt értelmezéséből nem a szembenézés szándéka hiányzik, hanem a beismerés, hogy a tudomány is aktív részese volt a diktatúra gépezetének. A múlt rendszerrel kapcsolatos attitűd fő jellemzője a felelősség elhárítása. „*A kommunizmus bűnei*”, a „*kommunizmus vagy a diktatúra áldozatai*” és a többi hasonló kifejezés mind azt az álláspontot fejezi ki, amely szerint az előző rendszer hibái valamiféle elvont ellenségképhez köthetők. Ezt az attitűdöt Apor Péter is megfogalmazta a kommunizmus közép-európai múzeumainak sajátosságai kapcsán: „*E múzeumok célja nem egyszerűen a kommunista uralom brutális és barbár mivoltának bizonyítása, hanem, hogy e rendszereket úgy jelenítse meg, mintha azok pusztán erőszak és kényszer segítségével jöttek volna létre és maradtak volna fenn. A kommunista pártok uralma e társadalmak fölött így esetlegesnek tűnik föl, a »végső akarata«-ként, olyan külső erők következményeként, melyekre az egyes nemzeteknek nem volt befolyásuk, ezért nem viselnek semmilyen felelősséget a diktatúrák tettei miatt*”⁶ Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy egy rendszer fenntartásához szükség van a tömegek lojalitására, a bizonyos szintű

³ KÓSA L. 2001: 198–248.

⁴ Ö. KOVÁCS J. 2012: 14.

⁵ FEJŐS Z. 2012.

⁶ APOR P. 2010.

elfogadásra, tehát a magyar társadalom (így a korabeli néprajztudomány is) akarva-akaratlanul, de hozzájárult a diktatúra fenntartásához. „Az egyén a szovjet típusú rendszerben nem egyszerűen passzív tárgya volt a politikai hatalom akaratának, hanem annak számos tekintetben aktív alakítója.”⁷ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a többség támogatta volna a rendszert, hiszen a hozzáállás sokféle változata létezett a hithű lelkesedéstől kezdve a megalkuváson át a burkolt ellenállásig.

A magyar néprajztudományban 1949-et a „fordulat évének”⁸ tekinthetjük. Ez az év egy új szakasz kezdetét jelentette: egy új, ideológiai program elhangzását, új kezdeményezések megindulását és szervezeti átrendeződés végrehajtását egyaránt. A második világháború után a politikai változásokat a tudományos élet átszervezése követte, amely a néprajzot közvetlenül is érintette: államosították a múzeumokat és megszüntették a Néptudományi Intézetet. Utóbbi intézkedés életbe léptetése sajátos módon pont egy folklorista, Ortutay Gyula nevéhez fűződik, akit 1947-ben neveztek ki kultuszminiszternek. Ortutay más szempontból is fémjelzi a korszakot, hiszen a Néprajzi Társaság 1949. június 22-én tartott közgyűlésén elmondott elnöki megnyitója a néprajzban is véglegesítette a politikában és más területeken már korábban bekövetkezett fordulatot⁹ és hosszú időre kijelölte tudományszakunk főbb irányvonalait.¹⁰ Az előadás két, szorosan összekapcsolódó részre oszlott: az első a korábbi néprajztudományt, mint számtalan hiba és csak kevés eredmény sorozatát mutatta be, a második rész pedig ennek orvoslása érdekében a marxista-leninista elméletet jelölte ki, mint egyetlen járható utat. Habár ez egy nagyon drasztikus lépés volt, nem ítélnénk el Ortutayt, mert ez csak egyike volt a korszakban elkerülhetetlen politikai döntéseknek. Ugyanebben az évben az Ortutay Gyula által vezetett csoport (tagok: Dégh Linda, Tálasi István és Vajda László) kidolgozta a néprajztudomány öt éves tervét, amely szigorúan megszabta a következő évek néprajzi tevékenységét. Ennek teljesítése során megkezdődött a szocialista falu, a városi és a munkásnéprajz kutatása, nagybudapesti néprajzi munkaközösség alakult és számos elvi tanulmány született.

Az átalakulás kezdeti szakaszában, az 1950-es évek első felében tehát a magyar néprajz nagy erőfeszítéseket tett, hogy megfeleljen az új követelményeknek. Ez a korábbi elvárásokat ismerve különösen nehéz feladat lehetett, hiszen a háború előtti évtizedekben a

⁷ Ö. KOVÁCS J. 2012: 36.

⁸ KÓSA L. 2001: 198-248.

⁹ Ezt szemlélteti a következő idézet: „Bizonyára helyesli a tisztelt Társaság, hogy ezelől a feladat elől mi néprajzosok se térjünk ki s ezen a közgyűlésen arra törekszem, hogy egy tőlem telhető szerény lépéssel hozzájáruljak ahhoz, hogy a magyar néprajztudomány terén is megtörténjék az áttörés, meginduljon a fejlődés. Az tehát közgyűlésünk feladata, hogy bíráló elemzéseink nyomán végrehajtsuk a fordulatot.” ORTUTAY Gy. 1949: 5.

¹⁰ A programbeszéd teljes szövege megjelent az *Ethnographia* 1949. évi első számában: ORTUTAY Gy. 1949.

„nemzeti tudomány” szerepét kellett alakítania, most pedig hasonló azonosulást vártak el, csak teljesen más ideológiai elvek alapján.

Operacionalizálás (források és munkamódszertan)

Vizsgálatom tárgyát a kommunista hatalom idején keletkezett szövegek képezik, ez a tény magába foglalja azt a feltételezést, hogy cikkek, könyvek segítségével megismerhető egy korszak. Mihail Bahtyin is ehhez hasonló megállapítás tesz: *„A nyelv az ember közösségi tevékenységének terméke, és minden elemében az őt szülő társadalom gazdasági és társadalmi- politikai szerveződését tükrözi.”*¹¹ Teljes képet természetesen nem vázolhatunk fel írott dokumentumok alapján, de ezek biztos alapot nyújthatnak megállapításainkhoz, hiszen a források esetünkben nem utólagos interpretáció eredményei, hanem adott történelmi helyzetben, adott hatalmi-ideológiai nyomás alatt születtek, így hiteles dokumentumai, kimerevített pillanatai egy rendszernek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az „igazságot” tartalmazzák (már ha létezik ilyen), ezért mindenképpen forráskritikával kell élni a Rákosi-korszak viszonyainak ismeretében, amikor is minden kimondott, leírt szónak tétje volt és ez a fenyegető atmoszféra a megfogalmazott tartalmakat is megszabta. Vizsgálatunk során nem csak a szövegekben megjelenő gondolatok lesznek érdekesek, hanem a retorikájuk, megszerkesztésük módja, kontextusuk és az általuk kiváltott hatás is.

Az írott dokumentumok természetesen minden történelmi kor szempontjából fontos források, esetünkben azonban még nagyobb a jelentőségük, mivel a magyar kommunizmus kezdetén a nyelv és a hatalom minden korábbinál szorosabban összefonódott és ez a kapcsolat a szövegekben manifesztálódott. Kötetében Ö. Kovács József is foglalkozik ezzel a kérdéssel és ő is megfogalmaz egy hasonló gondolatot: *„A modern diktatúra kialakításának első lépéseit rendszerint a nyelvi térben teszik meg, amikor a szavakat nem eredeti jelentésüknek megfelelően kezdi el használni, vagy a tartalmat összekeverik.”*¹²

A Rákosi-korszakban keletkezett írott források értelmezését tehát megnehezíti, hogy szerzőiknek nagyon szigorú szabályoknak kellett megfelelniük, ráadásul az előírásokat sokan sokféleképpen értelmezték és így a feladat megoldása is többféle módon történhetett. Mindazonáltal bizonyos mértékig homogének ezek a szövegek, hiszen létezett egy nagyvonalakban körülhatárolt tartalom, aminek minden műben szerepelnie kellett és ebbe szőtték bele a valódi mondanivalót. Szövegeink vizsgálata tehát egyfajta felfedező túra lesz, melynek során a jelentések különböző szintjei között próbálunk eligazodni.

¹¹ BAHTYIN M. 1986: 127.

¹² Ö. KOVÁCS J. 2012: 38.

A hatalom és a nyelv kapcsolata a rendszeren belüli kölcsönhatásoknak csak az egyik szintje, a tudomány behódolása az ideológiának, ugyanennek a jelenségkörnek egy másik szintje. Esetünkben a néprajz tudományos keretein belül született dokumentumokról lesz szó, amelyek a hivatalos kommunista retorika használatával íródtak, ezért ezek az írások bizonyítani fogják néprajz és a hatalom összefonódását.

Vizsgálatom kiindulópontját a *Történeti énekek és katonadalok*¹³ című kötet jelentette, amit 1952-ben adtak ki. A mű Kálmány Lajos gyűjtése nyomán készült, szerzőként is ő van feltüntetve, de valójában utólagos szerkesztés eredménye, hiszen Kálmány már jóval korábban, 1919-ben meghalt. A kötet indukálta a magyar néprajztudomány egyik legfontosabb ideológiai vitáját, amelynek szöveganyaga képezi jelen dolgozat elsődleges forrásanyagát.

A megjelenés éve esetünkben különösen fontos, hiszen ez az év a magyarországi szocializmus kiépülésének kezdeti időszakához tartozik. Ekkor mindent áthatott az új eszmék elterjesztésének és elfogadtatásának, a hatalom legitimizálásának és a társadalom homogenizálásának vágya. Ez vonatkozik a nyelvre és ezen keresztül az információ terjesztésére, a gondolkodás befolyásolását szolgáló könyvekre is. Esetünkben tehát Kálmány Lajos kötete magán viseli az 1950-es évek jellemvonásait, a kor ideológiáját és az irányadó kommunista retorikát. Ha beleolvasunk, egyes részeknél az az érzésünk támadhat, hogy a cím ellenére egy propagandafüzetet tartunk a kezünkben. Kálmány Lajos életét és munkásságát gyakorlatilag eszközként használták fel egy ideológia alátámasztásához, aminek következtében Kálmány és gyűjtése sajátos megvilágítást nyert. Mindez a néprajztudomány és a kommunista ideológia korábban vázolt szoros összefonódásának az eredménye. A kötet szerkesztői buzgón (talán kicsit túlzott buzgalommal) próbáltak eleget tenni az 1949-ben meghirdetett elvárásoknak: a 19. század végén élt gyűjtőt az 1950-es évek elméleteinek megfelelő megvilágításba helyezték (így lett Kálmány Lajos a marxista néprajz egyik korai képviselője) és a néprajzi gyűjtés módszertanát a marxizmus-leninizmus alapján ártértelemezték.

A mű szerkesztése során felhasznált hagyaték sorsa meglehetősen hányatott volt. Móra Ferenc és néhány segítője összegyűjtötték a Kálmány lakásán található iratokat, melyeknek egyik fele a szegedi Somogyi Könyvtárba, másik fele pedig a Nemzeti Múzeumba került. A budapesti anyagot Sebestyén Gyula átvitte az Ethnológiai Adattárba, ahol évtizedekig állt

¹³ KÁLMÁNY L. 1952.

érintetlenül, becsomagolva (néhányan azt állították, hogy Sebestyén megtartotta az anyag egy részét). 1949 őszén a Magyar Néprajzi Társaság vándorgyűlést szervezett Szegeden Kálmány halálának harmincadik évfordulója alkalmából, amelynek során a hagyaték sorsa is szóba került és végül célul tűzték ki az anyag feltárását. Dégh Lindát bízták meg a munkával, de a vállalkozáshoz csatlakozott még Kovács Ágnes, Acsádi György és Katona Imre is. 1950 tavaszára készültek el a teljes anyag rendszerezésével és elsőként a történeti énekeket és a katonadalokat jelentették meg. A kötet részét képezte a korábban már említett „néprajztudomány ötéves tervének”, amely többek között a Kálmány-hagyaték feldolgozását is célul tűzte ki, erre utalt Dégh Linda az általa írt fejezetben: „*A Társaság javaslatunkat elfogadta és a Folklore Munkaközösség öt éves terve értelmében öt év alatt a következő köteteket fogja elkészíteni: I. Történeti énekek és katonadalok, II. Alföldi balladák, III. Mondák és legendák, IV. Népmesegyűjtemény, V. Mítosz és hiedelemanyag*”¹⁴ A tervszerűség szándékát a könyv megjelölésében is hangsúlyozták: *Kálmány Lajos Népköltési Hagyatéka I.* A tervet sajnos nem sikerült teljesíteni, ezen kívül még egy kötet látott napvilágot, az *Alföldi népballadák*¹⁵.

Felépítését tekintve a mű három fő fejezetre osztható: az elsőben *Kálmány Lajos* címmel Péter László a gyűjtő életrajzát közli, a második részben *Kálmány Lajos munkássága és a történeti énekek* címmel Dégh Linda a kötet létrejöttének körülményeit és az elkészítésnél használt módszertant írja le, valamint Kálmány munkásságát méltatja (az értékelés alapját a marxizmus eszme- és értékrendszere adja), végül a mű nagy részét a dalok közlése és az ahhoz írt jegyzetek teszik ki, melyek első felét Dégh Linda, a második felét pedig Katona Imre készítette. A sorozat főszerkesztője Ortutay Gyula volt.

A mű bevezető tanulmányaiban és a dalok jegyzeteiben jól érzékelhetően megjelenik a kommunista (marxista-leninista) retorika, a korszak tipikus hivatalos nyelvhasználata, ami számtalan kötelező formulát előírt. Ez mintegy fémjelzi a néprajztudomány és az ideológia összekapcsolódását. Ugyanakkor nem ragadhatunk meg a pusztán formai vizsgálatnál, mert létezik a szövegeknek egy mélyebb szintje is, ami egészen más megállapításokat tesz lehetővé. Ö. Kovács József szavaival élve „*folyton félre is kell húznunk a függőnyt, és meg kell keresni az előbbi színlelt magatartásmódok mögötti további cselekvésstrukturáló tényezőket és konkrét cselekvésmódokat.*”¹⁶ Ez a megállapítás a vizsgált időszakban egyfajta kettős kommunikáció meglétét feltételezi, amelyben az előbb említett kommunista retorika

¹⁴ DÉGH L. 1952a: 80.

¹⁵ KÁLMÁNY L. 1954.

¹⁶ Ö. KOVÁCS J. 2012: 42.

csak egyfajta köntös, amit a valódi mondanivalóra borítanak. Ez az álcázási technika a kommunista rendszer fontos jellemzője és nem csak a szövegek szintjén jelenik meg, hanem az élet minden területén tetten érhető a köznapi beszédétől kezdve az oktatásig vagy akár az öltözködésig.¹⁷

A kötet és az ahhoz kapcsolódó szakmai vita tartalmát vizsgálva a szerzők hatalomhoz való viszonyulására is lehet következtetni, bizonyos, a szövegekben kódolt információk alapján.¹⁸ Már említettem, hogy a rendszer fenntartásához szükség volt a társadalom elfogadására és részvételére, ugyanakkor ez nem jelentette a rendszerrel fennálló kölcsönhatások homogenizálódását. Többféle lehetséges viselkedésmód létezett, amit az egyes kutatók más-más szempont szerint osztályoztak. Kósa László könyvében a néprajzkutatók öt magatartástípusát különítette el: egy részük feltételezhetően őszinte meggyőződéssel vallotta a kommunizmus elveit, míg más részük valószínűleg a pályán való előrehaladást tartotta szem előtt, a harmadik rész a védelem reményében használt marxista retorikát, az alkalmi frázishasználat a magánember eltérő politikai-eszmei meggyőződését takarta és végül voltak olyanok is, akik valahogyan ki tudták kerülni ezt a problémát.¹⁹ Ö. Kovács József a rendszer és az egyén közti kölcsönhatás következő típusait különítette el: részvétel, együttműködés, kollaboráció, eltávolodás, színlelt magatartásformák.²⁰ A különféle kategóriák esetlegessége jelzi, hogy nem egyszerű feladat a kortársak viszonyulásának, cselekvéseik indítékainak megállapítása, hiszen a folyamatos félelem légkörében a kommunizmus teljes támogatásától eltérő magatartásra, esetleg nyílt szembenállásra senki sem mert vállalkozni. Így *„sokszor nem látható, hogy ki mit fed el, s a történetkutató”²¹ is inkább csak az elfedés aktusát konstatálhatja.*²²

Az általam „Kálmány-vita”-ként azonosított cikksorozat a magyar néprajz vezető folyóiratában jelent meg 1952-ben és 1953-ban. Mint már említettem, a kiindulópontot a Kálmány Lajos gyűjtéséből szerkesztett kötet és annak „recenziója” jelentette, de a vita végére már teljesen elhomályosult az indíték. A mű tehát csak egyfajta „casus belli” volt, ürügy arra, hogy a résztvevők ideológiai alapú csatározást folytathassanak egy tudományos

¹⁷ Ez a fajta „tanult beszédmód” nem a kommunista rendszerek kizárólagos sajátossága. Ugyanúgy a tudománynak is megvannak a maga nyelvi legitimációs eszközei és más területeken is találkozhatunk ilyen jellegű kötött nyelvhasználattal. A Rákosi-korszakban azonban mindennek sokkal nagyobb tétje volt, a helytelen szóhasználat súlyos következményekkel járhatott.

¹⁸ Az elemzés elvégzéséhez háttérként tanulmányoztam a tartalomelemzés módszertanát: ANTAL L. 1976., KRIPPENDORFF, K. 1995.

¹⁹ KÓSA L. 2001: 209.

²⁰ Ö. KOVÁCS J. 2012: 33.

²¹ Esetünkben a néprajzkutatóról van szó.

²² Ö. KOVÁCS J. 2012: 26.

folyóirat lapjain. Az, hogy ez megtörténhetett a néprajztudomány történetében, már önmagában is fontos tanulsággal szolgál.²³

A vita anyagát három cikk képezi: az első Banó István kritikája, a *Történeti énekek és katonadalok* címet viseli²⁴. Ugyanebben a számban jelent meg a szerzők erre adott válasza is, melynek címe: *Válasz Banó István bírálatára*²⁵. Az ügyben megoldás nem született, Banó István 1953-as írása (*Megjegyzések a Kálmány kötet körüli vitához*²⁶) válasz nélkül maradt.

Elemzésem során megkísérlek kiemelni néhány olyan a csomópontot, külső és belső szerkezeti elemeket, amelyek a kommunista retorika eszköztárához tartoznak és a néprajztudomány ideológiai befolyásoltságából erednek. A bevezetőben már volt szó arról, hogy az 1950-es évek elején a néprajz elé olyan elvárásokat állítottak, melyeknek szinte lehetetlen volt tökéletesen megfelelni. Mindazonáltal többen megpróbálták ezt, sőt egyesek túl is akarták teljesíteni, ennek bizonyítéka a *Történeti énekek és katonadalok* és az ebből kibontakozó (elvileg szakmai) vita nyelvezete, érvrendszere. Továbbra is fontosnak érzem hangsúlyozni, hogy a felsorolt írások megjelenésének ideje egy új rendszer kiépülésének kezdeti időszaka volt, amikor is a fő célt a hatalom megszilárdítása képezte, mindennek ezt kellett szolgálnia. Az emberekben ez tudatosult először és ennek az elvárásnak minden lehetséges módon eleget kívántak tenni, sokszor elég erőltetett módon: így jelenhetett meg a néprajz, mint a marxista történettudomány segédtudománya, vagy így válhatott Kálmány Lajos a korai marxizmus képviselőjévé. A Kálmány-vitát tehát a fentiek tükrében kell értelmezni, résztvevőit nem lehet megítélni, a szövegek pont azért lesznek érdekesek, mert az 1952-es és 1953-as év szigorú elvárásai között keletkeztek. Később, a rendszer megszilárdulása és a viszonyok letisztulása után az előírások sokat finomodtak, enyhült a helyzet és a kommunista retorika is visszaszorult a tudományos művekben, kevésbé befolyásolva azok tartalmát.

²³ A vita jelentőségét Ujváry Zoltán is felismerte és külön kiemelte *A folklórkutatás eredményei a XIX. században* című munkájában: „A magyar folklórtörténet első ideológiai vitáját Banó István indította el a *Történeti énekek és katonadalok* bírálatával.” – UJVÁRY Z. 2007a.

²⁴ BANÓ I. 1952.

²⁵ DÉGH L.-KATONA I.-PÉTER L. 1952.

²⁶ BANÓ I. 1953.

Elemzés (a „Kálmány-vita” tudománytörténeti analízise)

Szereplők

Mielőtt belemerülnénk a vita szöveganyagának részletes elemzésébe, foglalkoznunk kell a résztvevő néprajzkutatók személyével. Erre azért van szükség, hogy a szereplők biográfiája révén a történet szempontjából egyáltalán nem elhanyagolható jelentőségű kapcsolati hálójuk is kirajzolódjék.

Péter László²⁷, aki a vita alapját képező kötetben a Kálmány Lajos életrajzot írta, irodalomtörténész, bibliográfus, helytörténész, egyetemi tanár és folklorista. 1926. január 21-én született Jánoshalmán és még ma is aktív tudósunk. Már gimnáziumi tanulmányai is Szegedhez kötődtek, majd egyetemi tanulmányait ugyancsak itt végezte, 1948-ban szerzett magyar- latin-filozófia tanári oklevelet. Számtalan irodalmi kötet szerkesztője volt és főként irodalmi, nyelvészeti témákban publikált, de a folklorisztika is foglalkoztatta. Érdeklődésének legfontosabb jellemzője a Szeged-központúság, ezért több olyan személy életével foglalkozott, akiket szorosabb szál fűzött a városhoz (például Móra Ferenc, Radnóti Miklós). Ennek köszönhetően kezdett komolyabban érdeklődni Kálmány Lajos iránt is, és ezért ő írta a *Történeti énekek és katonadalok* életrajzi fejezetét. A kötet szerkesztésében közreműködők egy részével már korábban kapcsolatba került, bár erről csak kevés információ áll rendelkezésünkre, ő maga biztos tudna erről mesélni. Szegeden, az egyetemen megismerkedett Ortutay Gyulával és Katona Imrével, az Ortutay által szervezett Tápai is faluszemináriumon együtt vettek részt. Ortutayval később is tartotta a kapcsolatot, aki politikai befolyását felhasználva többször is segített Péter Lászlónak. Először mikor „titoizmus vádjával” eltávolították a szegedi egyetemről, segített neki elhelyezkedni a karcagi múzeumnál: „*Végül a pesti egyetem néprajzi tanszékén dolgozó barátaim, Barabás Jenő (utóbb Herder-díjas) és Katona Imre addig győzködték Ortutay Gyulát – aki amellet, hogy tanszékvezető volt, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának elnöki tisztét is betöltötte –, amíg 1950 decemberében kinevezett Karcagra múzeumigazgatónak.*”²⁸ Később, az 1956-os események kapcsán november 4-én írt *Humanizmust, demokráciát!*²⁹ című cikke

²⁷ Péter László munkássága: BODRITS I. 1995. JUHÁSZ A. 2007.

²⁸ HOLLÓSI Zs. 1998.

²⁹ PÉTER L. 1956

és ekkor tett kijelentései miatt izgatás vádjával letartóztatták. Ortutay ekkor is latba vetette befolyását, segíteni azonban nem tudott rajta, ennek nyomát naplója 1957. április 5-i bejegyzésében találhatjuk meg: „Telefonál Katona Imre; Péter Lacit hat hónapra internálták.(...) Péter Lacin nem sikerült segítenem, pedig Biszkuval, Révai Józseffel is beszéltem az érdekében.”³⁰

Péter László Katona Imrével fiatal koruk óta szoros barátságot ápolt egészen Katona 2001-ben bekövetkezett haláláig. Hogy mennyire volt szoros ez a kapcsolat, jól érzékeltetik az általa mondottak: „1949-ben Ortutay pesti néprajzi tanszékére hívott Dégh Linda. Nem mentem, hanem magam helyett Katona Imrét javasoltam, és ő aztán nyugdíjba meneteléig ott is maradt.”³¹ A vizsgált kötethez tehát nem csak Kálmány Lajos alapos ismerete kötötte Péter Lászlót, hanem egyéb személyes és szakmai kapcsolatok is. A vitában (csakúgy, mint Katona Imre) nem vett részt teljes vállszélességgel, ez számára nem volt személyes ügy. Ha mégis valamelyik táborhoz kell sorolni, akkor a kötet többi szerkesztőjével együtt szemben állt Banó Istvánnal, aki őt a többiekénél kisebb vehemenciával támadta meg.

Katona Imre³² szintén részt vett a *Történeti énekek és katonadalok* előmunkálataiban, de a kötetben csak a dalokhoz írt jegyzetek egy része fűződik az ő nevéhez. 1922. október 18-án, Csongrádon született jómódú családban (apja főállatorvos volt). Már gimnazista korában kapcsolatba került a néprajzzal (Tálas István volt az osztályfőnöke) és ettől kezdve amatőr gyűjtéseket is folytatott. 1940 és 1944 között a szegedi egyetem magyar- történelem-földrajz szakos hallgatója volt, ahol négy néprajzos magántanár is oktatta: Bálint Sándor, Gunda Béla, Tálas István és Ortutay Gyula. Első, a mesekutatással foglalkozó publikációi már ekkor megjelentek. Péter Lászlóval együtt részt vett az Ortutay által vezetett Tápai faluszemináriumon, hármuk ismeretsége ezután csak tovább mélyült. 1946-ban középiskolai tanári oklevelet szerzett, majd 1947-ben néprajzból és földrajzból doktorált. 1949-ben Ortutay Gyula meghívta az ekkor szerveződő Folklóre Tanszékre, ahol Dégh Lindával és Dömötör Teklával együtt a munkásfolklór kutatást végezték. 1949-50-ben Dégh Linda, Kovács Ágnes és Acsádi György mellett ő is részt vett a Kálmány-hagyaték feldolgozásában, majd az 1952-ben megjelenő kötet szerkesztésében. Kutatásának fő irányát a népköltészet (főként a népdal és a népballada, valamint a vicc) területei jelentették. 2001-ben halt meg. Az 1952-es vitában a kötet szerkesztőinek táborához tartozott és így szemben állt Banó Istvánnal, de ezen kívül

³⁰ ORTUTAY GY. 2009b: 196.

³¹ HOLLÓSI Zs. 1998.

³² Az életrajzi adatok Voigt Vilmos köszöntéseiből származnak. VOIGT V. 1981., 1996.

más személyes oka nem volt a kettejük ellenségeskedésének. Ortutayval és Péter Lászlóval a szegedi egyetem és a néprajz kapcsolta össze egy életre, Dégh Lindával pedig a budapesti Folklóre Tanszék, ahol nyugdíjazásáig dolgozott.

A vita egyik központi alakja kétségtelenül Dégh Linda³³ volt, aki 1920-ban született Budapesten. Egyetemi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, így került kapcsolatba Ortutay Gyulával, aki tanára volt és az ő biztatására csatlakozott az egyéniségkutató iskolához, ennek terméke a *Pandúr Péter meséi*³⁴ és a *Kakasdi népmesék* két kötete.³⁵ Magyar-angol szakos diplomát szerzett, majd 1943-ban megkapta a bölcsészdoktori oklevelet. Katona Imrével együtt tanítottak a budapesti egyetemen, majd mindketten részt vettek a Kálmány hagyaték feldolgozásában 1949-ben és 1950-ben. Emellett bekapcsolódott a szabadságharc népköltészetét kutató csoport munkájában is, melynek eredményeként szintén 1952-ben megjelent *A szabadságharc népköltészete*³⁶ című kötet. Az új, kommunista irányelvek meghirdetése után hamar alkalmazkodott a helyzethez és a rendszer feltétlen híveként tevékenységével ő is hozzájárult a néprajz marxista átértelmezéséhez. 1949-ben Tálasi István és Vajda László mellett tagja volt annak a csoportnak, amelyet Ortutay Gyula hozott létre a néprajz ötéves tervének megalkotására. 1964-ben az Egyesült Államokba utazott egy tudományos konferenciára, majd végleg kint telepedett le. A Bloomingtoni Indiana University folklórtanszékének nemzetközi hírű professzora, egy időben vezetője is lett. A mai napig az amerikai folklórisztika vezető alakjaként tevékenykedik.

A fentiekből egyértelmű, hogy a vizsgált időszakban Dégh Linda Ortutay Gyula feltétlen híve volt a szakmai és a politikai életben egyaránt.³⁷ Sok vállalkozásban vettek részt közösen, Ortutay folyamatosan segítette a szakmai előrehaladását, végül mégis csalódást kellett neki okoznia, amikor is 1964-ben elkövette a korszak egyik legnagyobb bűnét: végleg elhagyta az országot és az Egyesült Államokat választotta. Erre reflektált Ortutay Gyula a naplója 1965. szeptember 19-i bejegyzésében, amit itt idézek is, mert a reakció bizonyítja a kettejük között fennálló szoros szakmai és baráti kapcsolatot: „*Helsinkiben már fogadott Sebeok, hogy mit szólnék, ha Dégh Linda disszidálna - nem akartam elhinni. Itthon már várt a levele: bejelenti, hogy kinn marad. Hitvány, okoskodó, kicsinyes levél. Mégis fáj: tanítványom volt, „az iskola” legtöbbet dolgozó s valóban tehetséges tagja. Igaz teli volt kis*

³³ Az életrajzi adatok Voigt Vilmos köszöntéséből származnak. VOIGT V. 1990.

³⁴ DÉGH L. 1941.

³⁵ DÉGH L. 1955., 1960.

³⁶ DÉGH L. 1952b.

³⁷ Voigt Vilmost idézve „*Amerikába távozásáig (1964) Ortutay Gyula teljhatalmú helyettese volt.*” VOIGT V. 1990: 96.

aljas, gyűlölködő, viperai vonásokkal.”³⁸ A Kálmány-kötet egyik szerkesztőjeként természetesen szemben állt a kritikát megfogalmazó Banó Istvánnal, de a kettejük ellentétének ennél mélyebb gyökere lehetett, a vita során egyre nyíltabban támadták egymást szakmai és személyes téren egyaránt.

A vita másik főszereplője Banó István³⁹, a későbbi főiskolai tanár folklórkutató volt, aki 1918. január 14-én született a Baranya megyei Kaposszeckőn, szegény paraszti családban. (Már gimnazista kora óta gyűjtött a saját falujában.) A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen magyar-latin szakos oklevelet szerzett, majd 1941-ben ledoktorált néprajz, magyar irodalomtörténet és magyar nyelvészet szakirányokból. Ortutay Gyula tanítása nyomán a „budapesti egyéniségkutató iskola” őt is megragadta, az 1941-ben megjelent első könyve, a *Baranyai népmesék*⁴⁰ is ebben a szellemben íródott. (Alább még tárgyaljuk, hogy az 1940-es évek közepén felülbírált a korábbi szakmai elköteleződését.) 1945 és 1949 között a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárának vezetőjeként dolgozott, ahonnan valamilyen ismeretlen ellentét miatt távoznia kellett. Dégh Lindával együtt, a Múzeum alkalmazottjaként részt vett a szabadságharc népköltészetével foglalkozó csoport munkájában, de 1949-ben ez a tevékenysége is megszűnt az állásával együtt. További kutatásoknak kell tisztázni szakmai pályájának eme töréspontját. Ettől kezdve főleg pedagógiával és nyelvészettel foglalkozott, de néprajzi érdeklődése ezután sem szűnt meg. Kiadta Berze Nagy János hagyatékát, népmesével, népdallal foglalkozó tanulmányai jelentek meg. Az irodalomtudomány kandidátusa fokozatot is megszerezte. 1987. március 4-én, hatvankilenc évesen halt meg Budapesten.

Banó István egyfajta magányos farkasként, egymaga szállt szembe a kötet szerzőivel 1952-ben, amikor már három éve megszakította a kapcsolatot a néprajztudománnyal. Hogy mi vezérelte ezt a döntését, azt a cikkekből explicit módon nem tudhattuk meg, de annyi bizonyosnak tűnik, hogy komoly szakmai (sőt személyes) ellentétek húzódnak meg a háttérben.

Végül, de nem utolsó sorban az ügy résztvevőjeként Ortutay Gyuláról is meg kell emlékeznünk. Habár ő maga, személyesen nem vett részt a vitában, nem foglalt állást, mégis ott volt a háttérben és időnként a sorok mögött, a kötet három szerkesztője és az „ellenfél”,

³⁸ ORTUTAY Gy. 2009. b: 367.

³⁹ Életrajzi adatok: FÜLÖP L. 1987., KOVÁCS Á. 1988.

⁴⁰ BANÓ I. 1941.

Banó István is a tanítványa volt. Ortutay személye és biográfiája⁴¹ az utóbbi években (születésének centenáriuma és naplójának megjelenése⁴² kapcsán) újra előtérbe került. Ortutay a minket érdeklő vita mindegyik szereplőjének szakmai pályáját jelentősen befolyásolta, de jelen esetben Dégh Lindával és Banó Istvánnal való kapcsolata lesz igazán lényeges. Két utóbbi kutató életében sok volt a közös vonás: azonos korosztályba tartoztak, csak két év korkülönbség volt közöttük; mindketten Ortutay Gyula tanítványai voltak a budapesti egyetemen, és neki köszönhetően ismerték meg az egyéniségkutató iskolát, ami mindkettejükre nagy hatást gyakorolt: előbb Banó, majd Dégh jelentette meg népmesegyűjtését az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatban⁴³, melynek főszerkesztője Ortutay Gyula volt. Ez a három ember tehát szakmájából és azon belül érdeklődési-, kutatási területéből adódóan folyamatos kapcsolatban volt egymással, ám viszonyuk (pontosabban Banó viszonya kettőjükkel) valószínűleg nem volt éppen felhőtlennek mondható, ami az írásaikban tett megjegyzésekből derül ki. Ennek ellenére kutatóként kénytelenek voltak együttműködni, erre példa az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* és az 1848-as kutatás. Utóbbinak bizonyítékaira a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában bukkantam, ahol egy egész dosszié 48-as anyag található, ami a Banó által összegyűjtött hivatalos iratokat, levelezéseket tartalmazza. A következő levélrészlet illusztrálja, hogy többnyire azért a szakmai szempontokat érvényesítették a személyes ellentéteken túllépve: „*Ortutay Gyula miniszter úr nevében van szerencsém felkérni, hogy az ő szerkesztésében megjelenő „1848 és a magyar nép” című sorozat második kötetében a „48 a népköltészetben” című rész megírását elvállalni sziveskedjék.*”⁴⁴ Ortutay nyilván tisztában volt Banó István tudományos érdemeivel és ezt fontosabbnak tartotta a gyűlölködésnél. Később a kötet bírálatakor közvetett módon, de az ő személyét is érintette a kritika, mivel a *Történeti énekek és katonadalok* az általa szerkesztett *Kálmány Lajos népköltési hagyatéka* című sorozat részét képezte. Az 1952-es cikkben Banó István csak közvetett módon utalt Ortutayra⁴⁵, de korábban egy 1944-es cikkében (*Egyéniség és közösség szerepe a népmese életében*⁴⁶) nyíltan bírálta, amikor is a Fedics- kötet egyes elemeit kiemelte az egyéniségkutatás hibáinak bemutatása kapcsán. Az eddigi érvelésem egyesek számára pusztán feltételezésnek tűnhet, de az ellentét meglétét bizonyítja Ortutay Gyula egyik naplóbejegyzése. 1953. november 13-án, a Kálmány kötet

⁴¹ Életrajza lásd: PALÁDI-KOVÁCS A. 1991.

⁴² ORTUTAY Gy. 2009–2010.

⁴³ A sorozat első kötetét Ortutay Gyula szerkesztette, ez jelentette az alapot. *Fedics Mihály meséi*. ORTUTAY Gy. 1941.

⁴⁴ EA 12807, 538/1947

⁴⁵ „*Munkája közben, publikálás előtt Dégh Linda feltehetőleg semmiféle kritikát, támogatást nem kapott. Ez a tény a felelősség kérdését a szerző személyénél sokkal szélesebb körben veti fel.*” BANÓ I. 1952. 230.

⁴⁶ BANÓ I. 1944.

bírálat után nem sokkal a következő sorokat olvashatjuk: „*A napokban Banó István járt nálam: az utolsó két évben majd minden ellenem s néprajzi jóbarátom ellen szőtt intrikában benne volt a keze. Három és fél órát beszélünk, keményen és leleplezés nélkül megmondtam neki a véleményem (...). Magyarázkodott, mentegetőzött (elárulta magát, hogy még Révaiéknál is fűrt!), s aztán belátta, hogy nagyot hibázott: „erkölcsileg te vagy fölényben velem szemben”, mondotta.*”⁴⁷

A vita retorikája

Az ügy résztvevőinek rövid bemutatása után térjünk rá magára az 1952-ben elkezdett vitára. A támadást Banó István indította az *Ethnographiában* majd ugyanabban a számban a kötet szerzői reagáltak az őket ért vádakra és hasonlókkal illették a bírálót. Ha ez egy egyszerű szakmai vita lett volna, nem lenne számunkra annyira érdekes, de ebben az esetben ennél jóval többről van szó. A szakmai ellentétek érzékelhetőek ugyan a szövegekben, a fő hangsúly mégis az ideológiai szempontrendszeren van: a kommunista retorikát használták fegyverként ellenfelük ellehetetlenítésére. Ez az eszköz minden korábbinál drasztikusabb támadást tett lehetővé, hiszen azáltal hogy egymás politikai irányultságát kérdőjelezték meg, ellenfelüknek nem csak a néprajztudományon belüli, hanem a társadalomban betöltött pozícióját is veszélyeztették. A rendszerellenesség vádja a Rákosi-korszakban köztudottan nagyon súlyos következményekkel járhatott.

Mint már említettem, a kortársak egyetlen választási lehetősége a helyzethez való alkalmazkodás volt, ami elengedhetlenné tette a kommunizmus retorikájának alkalmazását az élet minden területén, így a beszélt és az írott nyelvben is. Az azonban már személyenként változott, hogy ki, milyen tehetséggel és mennyire erőteljesen alkalmazta ezt a nyelvezetet. A vizsgált szövegekben az ideológia tartalmilag és formailag egyaránt megnyilvánul, de a különféle szerzők és témák esetében más-más mértékben jelentkezik. De mik is ennek a kommunista retorikának a fő jellemzői?⁴⁸ A szövegek tartalmát tekintve a szerzői szándék az

⁴⁷ ORTUTAY Gy. 2009a: 438.

Ezen kívül a naplóban még kettő Banó Istvánnal kapcsolatos bejegyzést találtam, egyet 1954. május 12-én és egyet 1954. július 17-én írt. Banó mindkettőben, mint személyes és szakmai ellensége jelenik meg, aki minden lehetséges eszközzel akadályozta a munkáját.

„*Ott az én tervezetemet és beadott munkámat Banó, Lukácsi S. és Csanádi elfűrták...*” Budapest, 1954.5.12. ORTUTAY Gy. 2009a: 495.

„*Mindégy, nem bánom, lektorokban nem válogatok, csak Banó István és Csanádi Imre kezére nem engedem egy munkámat sem a jövőben.*” Budapest, 1954.7.12. ORTUTAY Gy. 2009a: 527.

⁴⁸ Dolgozatomban csak néhány idézettel tudom illusztrálni a különböző jellemvonásokat, mivel nagyobb szövegrészeket beemelése a terjedelem korlátai miatt nincs lehetőség.

Ortutay Gyula által 1949-ben meghirdetett követelményeket tükrözte: kísérletet tettek a néprajztudomány marxista-leninista átértelmezésére és a kutatás módszertanát a történelmi materializmus elvei alapján próbálták átalakítani.

A külső jegyeket vizsgálva a legelemibb tulajdonság, hogy a kötelező elvi tartalomnak valamilyen módon meg kell jelennie, és ez alapvetően befolyásolja a szövegek szerkezetét és tartalmát. Erre a jelenségre Ö. Kovács József is rámutat kötete bevezetőjében: *„az alapvető jelentés elő van írva egy mögöttes struktúra formájában, amely meghatározza a megkövetelt tulajdonságokat és azok megengedhető viszonyait.”*⁴⁹ Ebből következően fontos jellemző még a minél tökéletesebb megfelelés szándéka, amely túlzott átpolitizáltságot eredményez, még a tudományos szövegekben is, így esetünkben a néprajz és maga a népköltészet kutatása is politikailag lényeges feladatként tűnik fel. Erre egy példa Banó István 1952-es kritikájából: *„Mielőtt áttérhetnénk az egyes dalok jegyzeteinek és maguknak a közölt daloknak rövid ismertetésére, még egy másik elvi jellegű kérdéssel kell részletesebben foglalkoznom. Ez a szóbanforgó gyűjtemény azért jelenhetett meg, mert népi demokráciánk haladó hagyományainkat nagyra értékeli, és minél szélesebb rétegek számára akarja hozzáférhetővé tenni.”*⁵⁰ A szövegek stílusa alapvetően színpadias, érzelmekre ható, a marxista szóhasználat gyakran kimerül frázisok ismételtetésében és a szovjet kutatóktól vett idézetek felhasználásában. Bírálataiban Banó István ez utóbbit hibaként fel is rója Dégh Lindának, de hozzá hasonlóan ő is több helyen idéz ilyen módon.⁵¹ A szóválaszték minimális és egyes kifejezések gyakran ismétlődnek, aminek több oka lehet: egyrészt a gondolatok leegyszerűsítése és folyamatos ismétlése előremozdítja az elvek elfogadtatását, másrészt az „instant kifejezések” erőltetett használata a kötelezően közlendő tartalom automatikus beemelésére utal. Gyekiczky Tamás az 1950-es években született büntetőjogi ítéletek szövegeinek tartalomelemzése során ugyanezt a jelenséget tapasztalta: *„A szavak gyakorisága (jelzi): egy sémarendszerben foglalt nyelvi szerkezettel, sulykoló és sokszor alkalmazott jelhasználattal van dolgunk.”*⁵² Ilyen, a szövegekben sűrűn előforduló kifejezések közül csak néhányat említek itt, a teljesség igénye nélkül: népi demokrácia, marxizmus-leninizmus, ideológiai tévedés, elnyomók, népelnyomó rendszer, elvi kérdések, haladó hagyományok, baloldali túlhajlások, túlzott baloldaliság, narodnyikizmus, történelmi materializmus stb. A kommunista retorika a világot alapvetően két pólusra, a jóra és a rosszra osztja, köztes állapot

⁴⁹ Ö. KOVÁCS J. 2012: 43.

⁵⁰ BANÓ I. 1952: 231.

⁵¹ „A »marxista átértékelés« formája és eredményei általában, azonosan az itt bemutatottakkal, a marxizmus-leninizmus nagyjainak munkáiból való idézetekben merülnek ki.” BANÓ I. 1952: 231.

⁵² GYEKICZKY T. 1989: 21.

nem létezik. Ez alapján a szövegek szerzői magukat természetesen a jó oldalhoz sorolják, míg ellenfeleiket a rosszhoz és ezt elvi okokkal próbálják alátámasztani, így lesz Banó István szerint Dégh Linda *narodnyik*⁵³, majd ellentámadásként Dégh Banót az előző rendszer feltétlen híveként tünteti fel.⁵⁴ A korszakban mindkét vád elég súlyos következményekkel járhatott.

A fent ismertetett retorikát a néprajztudomány és ideológia szoros összefonódása eredményezte, ugyanakkor nem szabad túl sematikusán értelmezni a helyzetet. A korszak kutatói tisztában voltak azzal, hogy milyen tartalmat milyen formában kell mindenképpen megfogalmazni egy tudományos szövegben, de ez még nem akadályozta meg, hogy a szövegek más szintjén megjelenjenek a valóban közölni kívánt gondolatok is. Sőt ez a kötelező forma sokaknak éppen kapóra jött és jó módszert jelentett saját szakmai és személyes érdekeik érvényesítésében. Ez a hozzáállás jellemezte Dégh Lindát és Banó Istvánt is, akik voltaképpen szakmai és személyes ellentéteiket ideológiai köntösbe burkolva csatároztak az *Ethnographia* lapjain, mint egyfajta szimbolikus harctéren. Azért ezt a két szereplőt emelem ki, mert a Kálmány-vitában a többi személy részvétele szinte csak járulékos körülményként tűnik fel kettejük ellenségeskedése fényében. Ezért a következőkben visszalépünk egy kicsit az időben és megismerkedünk a Kálmány-vita előzményeivel, hogy a személyes indítékok ismeretében értelmezhesük meg az 1952-53-as ügy pontosabb részleteit.

A személyes ellentétek előzményei

Korábban már leszögeztem, hogy a Dégh Linda és Banó István közötti konfliktus valós okaira csak áttételesen sikerült fényt derítenem, mivel írott formában egyik fél sem nyilatkozott erről. Ugyanakkor az állandó csatározások (amiket többnyire Banó kezdeményezett), a cikkeikben tett homályos célzások bizonyítják a két kutató között fennálló ellentét létét. Hogy ez nem csak találgatás, azt a Banó 1952-es kötet bírálatára adott szerzői válasz egy részlete bizonyítja, amit érdemesnek tartok hosszabban idézni, mert megjelöli az

⁵³ Banó István első, 1952-es bírálatában Dégh Linda szemére vetette, hogy helytelenül a népköltészetet a műköltészet fölé emeli és ezzel a parasztság szerepét túlértékeli. „*Mi ez narodnyikizmus? Nem, eddig a fókig a legtúlzóbb narodnyikok sem mentek el.*” - BANÓ I. 1952: 231.

⁵⁴ A bírálatra való válaszként Dégh Linda Banó szavait kiforgatva kezdett ellentámadást: „*Tele van a bírálat az »ideológiai tévedések«-re való hivatkozásokkal, szintén minden alap, argumentum nélkül. Igaz ugyan, hogy elismeri a tanulmány marxista szándékát, de az anyag értelmezésének marxista jellegét - ami alapvető- nem veszi észre. Úgy látszik ez csak szólam és ürügy a könyv hitelének rontására. Az »ideológiai« kifogások mögé bújva követeli voltaképpen a régi módszerek visszaállítást, tiltakozik a történeti szemlélet, tehát a marxista igényű népköltészet kutatás ellen.*” - DÉGH L.- KATONA I.- PÉTER L. 1952: 237.

ügy fő csomópontjait, amelyeket a későbbiekben ismertetni is fogok: „Sajnálatos módon, munkánk első visszhangja nem komoly, igényességéhez méltó szakmai bírálat volt, hanem személyes és sekélyeskedő, a könyv lényegét nem is érintő hozzászólás. Banó István kritikai módszerei nem ismeretlenek előttünk, szubjektív gyűlölködése már két alkalommal célozta meg Dégh Lindát: első ízben az *Ethnographia* 1944. 26. és következő lapjain, amikor rajta keresztül a népmesekutatás terén alkalmazott szovjet egyéniségkutatás módszereit választotta támadása középpontjául, másodízben pedig ugyanezen folyóirat 1947. 85. és következő lapjain mostmár az egyéniség és közösség viszonyának vizsgálatát véve célpontul, amelyre a megtámadott meg is válaszolt.”⁵⁵

Banó István első „támadása”, kritikája az 1944-es *Ethnographiában* jelent meg *Egyéniség és közösség szerepe a népmesében*⁵⁶ címmel, amelyben az egyéniségkutatáson belül a mesemondó és a közösség viszonyának problematikájával foglalkozott. Tanulmányában felhívja a figyelmet az Ortutay Gyula által szerkesztett *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* hibáira és ebbe természetesen az általa szerkesztett *Baranyai népmesék* kötetet is beleveszi: „Az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* I-IV. kötete -köztük az én gyűjteményem is- hagy maga után kívánnivalókat.”⁵⁷ Az önkritika gyakorlása azonban csak eddig a pontig terjed, később már Dégh Linda és Ortutay Gyula gyűjtésein keresztül igyekszik megvilágítani az egyéniségkutatás hibáit: „Az olyan mesék, amelyek már nem teljesítenek majdnem semmi funkciót a közösség életében, néprajzi szempontból szintén csökkentett értékű tények, csak egy-egy emberre jellemző dokumentumok. Sajnos ilyenek az Ortutay Gyula által felfedezett *Fedics Mihály* meséi és *Pandur Péternek Dégh Linda* által gyűjtött meséi.”⁵⁸ Banó ebben a szövegében tartózkodott ugyan a nyíltan támadó hangvételtől, de nem lehet véletlen, hogy pont ezt a két személyt szembeállította szakmai hiányosságaikkal. A továbbiakban Banó István Ortutay Gyulát már nem kritizálta nyilvánosan, ugyanakkor a köztük lévő ellentétek később sem rendeződtek, aminek konkrét, kézzel fogható bizonyítékát fentebb már megjelöltük.

Nyilvános vitáik következő állomását az 1947-ben, szintén az *Ethnographiában* megjelent Banó féle bírálat és az arra adott válasz jelentette. Szokatlan módon ekkor a kritika célpontjául nem egy kötetet, hanem egy évvel korábban, 1944-ben megjelent Dégh-tanulmányt (*Adatok a mesekeret jelentőségéhez*⁵⁹) választott. Ebben az írásában Dégh a mesekerettel, a mese bekezdő és berekesztő formulájával foglalkozott, ami ekkor a néprajznak

⁵⁵ DÉGH L. - KATONA- I, PÉTER L. 1952: 234.

⁵⁶ BANÓ I. 1944.

⁵⁷ BANÓ I. 1944: 28.

⁵⁸ BANÓ I. 1944: 31.

⁵⁹ DÉGH L. 1944.

egy alig ismert területe volt. Ezek a formulák logikátlanoknak tűnnek, hiszen a mesében nem szereplő személyekre és helyekre vonatkoznak (például az elején a kurta farkú kismalac, a végén pedig a több hétig tartó lakoma képe). Dégh ezekkel kapcsolatban kísérel meg bizonyos törvényszerűségeket kimutatni az általa vizsgált Sára falu mesemondóin keresztül. Az valóban igaz, hogy olykor elég szabadon bánik a fogalmakkal és a túlzott elragadtatásra is hajlamos, ám ez néprajzos elfogultságából következik. Több mondat is így, vagy ehhez hasonlóan kezdődik: „*Nem kell hát túl nagy merészség ahhoz, hogy arra következtessünk...*”⁶⁰ Szintén ennek köszönhetően születhettek ilyen nem túl reális megállapítások: „*Ilyen és hasonló megnyilatkozások alapján úgy gondolom, nem nagy merészség kell ahhoz, hogy valami egészen szoros és bizonyos mértékig titokzatos, majdnem szertartásszerű munkaközösséget gyanítsunk.*”⁶¹

Banó István bírálatában⁶² azonban ezeket már komoly szakmai hibaként rója fel, éles szemmel fedezi fel az összes apró hibát, ami nem is lenne probléma, hiszen az építő kritika nagyon fontos, az azonban feltűnő, hogy ezek mellett egyetlen pozitívumot sem említ. Egyértelműen Dégh Linda szakmai alkalmatlanságát szeretné bebizonyítani vádjaival. Felrója neki a hibás fogalomhasználatot: „*a mesekeret ugyanis csak a keretes mesék esetében használható, helyette a mesefogalat megnevezés a helyes*”⁶³ – ezzel is a szerzőnő tudásának alapvető hiányosságaira tereli a figyelmet. Legnagyobb problémának azonban a hiányos adatok alapján történő általánosítást, következtetéseket levonását látja: „*Dégh Lindának nincsenek adatai, csak adatközlőktől származó nyilatkozatai.*”⁶⁴ „*Dégh Linda a fentebb említett nyilatkozatokat adatoknak véve, rájuk következtetéseket épít.*”⁶⁵ Még sokáig sorolhatnám az ehhez hasonló kijelentéseket, de úgy vélem már ezekből is kiolvasható az egyoldalú kritikai szemlélet, ami kizárólag Dégh Linda személye ellen irányult.

Ez természetesen nem maradhatott felelet nélkül, Dégh Linda ugyanebben az *Ethnographiában* reagált az öt ért vádakra (*Válasz Banó Istvánnak*⁶⁶) és rögtön ellentámadásba is lendült, most ő tett kritikai észrevételeket Banó István szakmai kompetenciáival kapcsolatban. Ám míg Banó hűvös tárgyilagossággal adta elő vádjait, Dégh inkább a szakmai és emberi hiúságra alapozta érzelmre ható érveit. Már a cikk elején is egy ilyen megjegyzéssel nyit: „*Nem hinném, hogy volna még egy annyira pesszimista néprajzi*

⁶⁰ DÉGH L. 1944: 135.

⁶¹ DÉGH L. 1944: 136.

⁶² BANÓ I. 1947.

⁶³ BANÓ I. 1947: 85.

⁶⁴ BANÓ I. 1947: 86.

⁶⁵ BANÓ I. 1947: 89.

⁶⁶ DÉGH L. 1947.

*kutató, mint Banó, ki ne hinne tudományos módszereinek tökéletesedésében...*⁶⁷ A továbbiakban az őt ért vádakát igyekszik cáfolni, olykor úgy, hogy kénye-kedve szerint értelmezi Banó István sorait: „*Banó itt úgy látszik, nem ért egyet a modern gyűjtői szemponttal, amennyiben lehetőség szerint mindent szóról szóra jegyezzünk le.*”⁶⁸ Szintén érdekes kutatói magatartás, hogy amikor valamit nem tud megcáfolni, akkor elég önkényesen bánik a tudományos érvekkel: „*A mesekeretet lefoglalta ugyan az irodalomtörténet. Ám legyen, bár azt hiszem, a lényegét illetőleg tökéletesen mindegy, milyen elnevezést használunk.*”⁶⁹ Lássuk be, a szerzőnő sajátos logika alapján jutott el ehhez a megállapításhoz.

Szakmai vita, ideológiai eszköztár

A fentiekben már körvonalazódott előttünk a két folklorista közötti ellentét, ami az eddigi idézetekből láthatóan valószínűleg több volt, mint szakmai konfliktus, hiszen egy tudományos munkában, egy kritikában és az arra adott válaszban képesek voltak elmenni a személyeskedésig is. A csatározások során alkalmazott, főként tudományos eszközkészletükkel próbálták aláásni a másik tekintélyét, megkérdőjelezték képességeit és tudását. Már ezzel is komoly eredményeket lehetett elérni, 1952-ben azonban a marxizmus-leninizmus eszmerendszere olyan fegyvertárat jelentett, aminek segítségével a korábbiaknál jóval komolyabb támadásokat indíthattak egymás ellen. Hiszen itt már nem csak a másik fél szakmai tekintélyét lehetett aláásni, hanem akár a rendszeren belüli egzisztenciális helyzetét is azáltal, hogy az ellenfelet a rendszerellenesség vádjába keverték. Mindezt természetesen nem mondhatták ki nyilvánosan, (mert már maga a nyílt vádaskodás is gyanús lett volna), hanem burkolt célzásokkal támadva, a fent ismertetett kommunista-retorikát felhasználva esetenként még súlyosabb hatást érhetek el. Ennek szellemében íródtak az itt elemzett szövegek.

Banó István 1952-ben megírt kritikus recenziójának vizsgálatával kimutatható, hogy Banó ebben a tanulmányában is valójában személy szerint Dégh Lindát támadta. Az teszi igazán érdekessé az ügyet, hogy ehhez a támadáshoz a szakmai érvek mellett már magát az ideológiát is felhasználta, egyrészt mert ebben az időszakban ez még egy tudományos mű esetében is elengedhetetlen volt, másrészt ráadásképpen hatékony fegyvert is jelenthetett. Ez kétélű kardnak bizonyult, mert később Dégh Linda ugyanezekkel az eszközökkel szállt szembe Banóval. Ám a marxizmus eszmerendszerének ingoványos talaján nehéz volt biztos

⁶⁷ DÉGH L. 1947: 91.

⁶⁸ DÉGH L. 1947: 92.

⁶⁹ DÉGH L. 1947: 93.

utat találni, így az ide kapcsolódó írásokban a korábbiaknál jóval több az ellentmondás, a ferdítés, a ködösítés.

Banó kritikája az ideológiai és tudományos szempontok ötvözésével érvelve kívánta bemutatni a kötet hiányosságait (a marxista retorika eszköztárának buzgó alkalmazásával), ezeket úgy beállítva, mintha hosszútávon is rossz hatást gyakorolhatnának akár az emberek gondolkodására is. A fontosabb hibák, amiket a szerzők elkövettek: papi mivolta ellenére túlértékelték Kálmány Lajos személyét, nincsenek tisztában a marxizmus-leninizmus alapeszméivel és fogalmaival, Erdélyi János rovására kísérlik meg bebizonyítani Kálmány nagyságát, a jegyzetekre pedig a túlzott terjedelmesség és az „ábaloldali túlpolitizálás” jellemző. Ezekhez az érvekhez tömény ideológiával áthatott szövegek jelentették a háttérter. Erre egy példa: *„Ugyanakkor a gyűjteményt kísérő tudományos részben a szerzők módot akartak ejteni a magyar népköltészet-kutatás több elvi kérdésének módszertani tisztázására is, lépéseket téve számos elvi kérdésnek a marxizmus-leninizmus alapján való megoldására. (...) Sajnos a vállalt feladatot nem tudták megoldani.”*⁷⁰ Ezek már önmagukban véve is súlyos vádak, de általánosságban mozognak, a kötet egészére vonatkoznak. Banó azonban itt nem állt meg, hiszen kitűnő alkalom adódott ellenfele bírálatára. Tulajdonképpen a kötet minden hibájáért Dégh Lindát próbálja felelőssé tenni, burkolt megjegyzésekkel ugyan, de a szándék egyértelmű. *„... komoly hibák vannak. Ezeknek többsége természetesen következik az elvi kérdésekkel foglalkozó tanulmányi rész hibáiból.”*⁷¹ Ezt a fejezetet meglepő módon pont Dégh Linda írta. Ugyanakkor a szerzőnő hiányosságaira sokkal nyíltabban is felhívja a figyelmet: *„Dégh Linda olyan feladat elvégzésére vállalkozott, amit- legalább is mai felkészültsége mellett- megoldani nem tudott.”*⁷²

Láthatjuk, hogy Banó könnyedén alkalmazkodott az új helyzethez: míg korábban a szakmai hibáinak kiemelésével kísérelte meg ellenfele presztízsének rombolását, itt az ideológia eszközét felhasználva, a kommunista retorikát alkalmazva próbálta meg Dégh tudatlanságát és alkalmatlanságát bebizonyítani. Ez a harc tehát túllépett a „veszélytelen” tudományos élet keretein, már sokkal többről volt szó, hiszen ebben a kényes időszakban az ember egyetlen apró hibája az egzisztenciájába kerülhetett. Ennek fényében még súlyosabbnak tűnik Banó István korábban már idézett utolsó „vádpontja”, melyben megkísérli a narodnyikizmus gyanújába keverni ellenfelét.

⁷⁰ BANÓ I. 1952: 229.

⁷¹ BANÓ I. 1952: 229.

⁷² BANÓ I. 1952: 230.

A kötet szerzői ugyanebben az *Ethnographia* számban *Válasz Banó Istvánnak*⁷³ című cikkükben reagáltak az őket ért támadásra. Ez az írás négy részből áll: az elsőben mindannyiuk nevében cáfolják Banó bírálatának létjogosultságát, majd az egyes szerzők személyes védekezése következik: előbb Péter László, majd Dégh Linda, végül pedig Katona Imre válaszol a kritikai megjegyzésekre. (Érthető módon a Dégh Linda által írt rész a legterjedelmesebb.) Nem sok időt fordítanak magyarázkodásra vagy önkritikára, hanem rögtön ellentámadásba lendülnek és szinte pontosan ugyanazokat a kommunista ideológia alapjain nyugvó érveket olvashatjuk tőlük, mint amivel Banó őket bírálta. Ezek a következők: Banó István nem maradt meg a néprajzos szakmában, ideológiailag nem elég képzett, félreértelmezte a könyv állításait stb. Látható, hogy a néprajz szakmai eszköztára mellett ők is az ideológiához nyúlnak és ugyanazt, a korban elvárt nyelvezetet használják. Reakciójuk azonban nem marad meg a tárgyilagos hangnemenél, egyértelműen személyeskedő, az emberi gyengeségre, fájló pontokra alapoz. „*Banó István négy esztendővel azután, hogy mindenféle kapcsolatot megszakított a folklór kutatóival és intézményeivel e könyv bírálatára vállalkozott. Csodálkozunk bátorságán, hogy szükségszerű szakmai elmaradása ellenére megtette ezt. (...) Szakmai és ideológiai szempontból egyaránt jól felkészült szakember szükséges ahhoz, hogy szakkönyvet bíráljon.*”⁷⁴ Utóbbi megállapítás nem csak azért érdekes, mert személyeskedő, hanem azért is, mert reprezentálja a kor kutatóinak álláspontját arról, mit is tekintettek mérvadónak a tudományos életben, ezek pedig a szakmai és ideológiai szempontok.

A cikk legterjedelmesebb részében Dégh Linda a kritika két gyengéjét említi: 1. írója nem veszi észre a kötet kezdeményező jellegét, 2. kifogásai általánosságban mozognak. Ez azért is fontos, mert Banó későbbi válaszában csak ezt a két tényezőt emeli ki. Dégh Linda sokkal tovább megy, mint szerzőtársai, alapvető célja, hogy kiragadott mondatok, megjegyzések alapján bebizonyítsa, Banó István valójában szemben áll a marxizmussal és a régi rendszer után vágyódik. Ez a vád a narodnyikizmushoz hasonló súlyosságú, Dégh ezzel vágott vissza.

A viszontválaszra 1953-ban ugyancsak az *Ethnographiában* került sor, a *Megjegyzések a Kálmány kötet körüli vitához*⁷⁵ című tanulmányban. Ebben Banó már meg sem kísérli azt a látszatot kelteni, hogy jobbító szándékkal a Történeti énekek és katonadalok kötet elvi hibáira akar rávilágítani, sőt már azt is elveti, hogy látszólag legalább a kötet összes szerzőjével

⁷³ DÉGH L.- KATONA I.- PÉTER L. 1952.

⁷⁴ DÉGH L.- KATONA I.- PÉTER L. 1952: 234.

⁷⁵ BANÓ I. 1953.

foglalkozzon, itt már minden figyelem Dégh Lindára irányul. A rend kedvéért válaszol a szerzők vádjaira és a korábbinál jóval részletesebben fejti ki az első kritikában felsorolt hibákat, ezzel is azt bizonyítva, hogy Dégh Linda elmarasztalása nem volt megalapozatlan: „*Dégh Linda helytelenül állítja szembe egymással a műköltészetet és a népköltészetet. (...)» A népköltés és a műköltés viszonyában az ellentétes osztályok kifejezésének harcát láthatjuk.*» Ezt a megállapítást Dégh Linda sajátjának, föltétlenül olyannak kell tartanunk, amellyel Dégh Linda azonosítja magát.”⁷⁶ Ezt a logikai láncolatot azért állítja fel, hogy bebizonyítsa, nem alaptalanul illette Dégh Lindát a narodnyikizmus vádjával. A cikk további részében még válaszol a személyét ért vádakra, majd át is tér az ellentámadásra és ő is közvetlen módon kritizálja Déghet, rávilágítva gyenge pontjára: „... azt a látszatot akarja kelteni, hogy Dégh Linda fejlődése a marxista-leninista folklórtudomány vonalán töretlen lenne. (...) Pedig ez a fejlődési vonal egyáltalán nem töretlen, két évvel a felszabadulás után, 1947-ben Dégh Linda a pszichoanalitikus módszer feltétlen hívének vallotta magát.”⁷⁷ Ezzel az utolsó döféssel zárta le Banó István a tanulmányát, és mint kiderült, az egész nyilvános vitát is, amely a néprajz ismert fórumain nem folytatódott tovább.

Kálmány Lajos az ideológiai viták keresztüztében

Elemzésünk utolsó fejezeteként tanulságosnak tűnik, ha a vizsgált korszakban létrejött Kálmány-biográfiák narratíváit is szemügyre vesszük.⁷⁸ Úgy tűnik, hogy 1952-ben Kálmány Lajos inkább csak „felhasznált irodalom” volt a szerzők kezében, képének megalkotását kevésbé vezérelte a realitás vágya. Ennek következtében egy sajátos Kálmány-narratíva keletkezett, ami a gyűjtő életének bizonyos részleteit egyoldalúan kiemelte, másokat pedig elhallgatott. Nem „az igazi” Kálmány Lajos életét és munkásságát ismerhetjük meg, hanem a két szerző (Dégh Linda és Péter László) által, a hatalom elvárásainak megfelelően megkonstruált Kálmányt. A következőkben ennek a Kálmány-képnek a fő vonásaira szeretném felhívni a figyelmet, bemutatva, hogy egy-egy elem kiemelésével és felnagyításával, egyes részletek elhallgatásával milyen torz kép alakulhat ki valakiről, ha a tudományos szempontokat „feláldozzák az ideológia oltárán”, hogyan is lesz Kálmány a történelmi materializmus korai képviselője?

⁷⁶ BANÓ I. 1953: 383.

⁷⁷ BANÓ I. 1953: 385.

⁷⁸ Terjedelmi okokból itt el kellett tekintenünk a korábbi és későbbi Kálmány-életrajzok elemzésétől, bár ez is tanulságos vállalkozás lehet. Csak néhány meghatározó narratívára utalok: ORTUTAY Gy. 1941, DIÓSZEGI V. 1979., MIKLÓS P. 2003., UJVÁRY Z. 2007b.

Először a Péter László által írt életrajzot vizsgálom meg.⁷⁹ Ha ki szeretnénk emelni a csomópontokat, amelyek mentén a szöveg szerveződik, akkor ez az elfogult idealizálás és maga az ideológia. Bár Péter László objektív tényekre alapozta írását, sokszor jelenik meg Kálmány érdemeivel kapcsolatos elfogultsága, aminek következtében egyoldalúan pozitív képet fest a gyűjtőről. A hatvanoldali szövegben talán egyetlen kritikai megjegyzést tesz, miszerint a pap a kor gyakorlatát követve csak a dalok szövegét jegyezte le, dallamát nem. Ettől eltekintve Kálmány Lajos minden cselekedete tökéletesnek tűnik, a konfliktusokban természetesen mindig neki volt igaza és mások tévedtek. Az idealizált kép ilyen megjegyzésekkel támasztja alá: „*A testvérek szerették egymást, ragaszkodtak egymáshoz, s különösen Lajos igyekezett fiatalabb testvéreiért, azok családjáért minden lehetőt megtenni, ha segítségét kérték.*”⁸⁰ vagy „*(...) nem valami jó tanuló volt, az első osztályban bizony meg is bukott.*”⁸¹ (Mintha ezt csak nagyon nehezen lehetne elhinni.) Ez a hangnem keveredik a marxista, osztályharcos eszmeiséggel, melynek következtében Kálmány, mint a népet támogató gyűjtő jelenik meg.

Az ideológia megjelenítése sokszor meglehetősen erőltetettnek tűnik, de mindenképpen ez torzít legtöbbet a képen. A marxizmust Péter László két okból használta fel: egyrészt jó eszköz lehetett a gyűjtő érdemeinek méltatására, jelentőségének alátámasztására, másrészt a kommunista retorika használata a korban „kötelezően ajánlott” volt és mintegy „eladhatóvá” tette az adott műben leírtakat (akárcsak az a bizonyos „vörös farok” az írások végén). Péter László tehát gyakran azért használja fel a marxizmust, hogy Kálmány Lajos igazát bizonyítsa, példa erre Kálmány *Pesti Napló*ba írt cikkének megítélése⁸²: azt figyelmen kívül hagyja, hogy milyen következményekkel járt egy ilyen kényes ügyet a nyilvánosság elé tárni, a papot, az abszolút igazságok képviselőjeként tünteti fel, aki csak az igazságtalan körülmények miatt nem győzhetett: „*egy falusi szegény pap a földbirtokos képviselővel szemben nyilvánvalóan bukásra volt ítélve.*”⁸³ Emellett olyan gondolatokat kapcsol a gyűjtő személyéhez, melyek nem feltétlenül voltak sajátjai. Így válhat a pap a kommunizmus korai hirdetőjévé egy a püspöknek írt levél egyetlen mondata alapján: „*(...) különben sem akarom, hogy nevem szerepeljen, ha egykor az a vihar, a melyik ma Oroszországban dúl, hazánkba is*

⁷⁹ PÉTER L. 1952.

⁸⁰ PÉTER L. 1952: 5.

⁸¹ PÉTER L. 1952: 6.

⁸² 1880 decemberében Törökbecsére került. A helyi tanítók bevádolták az iskolaszéknél azzal az indoklással, hogy „sikamlós verseket” gyűjt a gyerekektől. Erre reagált a „*Népköltésünk gyűjtésének sorsa a vidéken*” című cikkében, mely a *Pesti Napló* 1881. március 17-i számában jelent meg. A válasz nem volt túl tapintatos, a községet és annak több értelmiségi tagját kompromittálta, így innen is mennie kellett.

⁸³ PÉTER L. 1952: 19.

eljut s elsepri az egyházi birtokokat itt is, melyet a nép várva vár.”⁸⁴ A levél többi részéről, semmit sem tudunk meg.

A leginkább a hatalomnak való megfelelést szolgáló, kifelé szóló, tömény politikai szöveg a mű legvégén jelenik meg, amelyben Péter László bebizonyítja, hogy Kálmány a korszak osztályharcában minden cselekedetével a nép érdekeit védte a burzsoáziával szemben, és ezzel előfutára volt a győzedelmeskedő kommunizmusnak: *„Kálmány Lajos több volt, mint folklorista (...) kora néprajztudósai közt a leghaladóbb politikai egyéniség.*”⁸⁵, *„Ez a tökéletes azonosulás a néppel, ez tette lehetővé (...), hogy gyűjtései a leghitelesebben, legőszintébben tükrözhatték a dolgozó nép élmény- és gondolatvilágát.*”⁸⁶

Részletesebben is lehetne foglalkozni egy nagyon fontos kérdéskörrel, Kálmány Lajos papi mivoltának megítélésével, amely érzékelhetően megnehezítette a szerkesztők dolgát és a későbbi vitákban is jelentős szerepet játszott. Azt ugyanis sehogy sem lehetett letagadni, hogy a nagy gyűjtő gyakorló római katolikus pap volt, egyházi szolgálatban állt. Az egyházzal való bármilyen kapcsolat 1952-ben senkire sem vetett jó fényt és bár Kálmány jóval korábban élt (amikor még másképp állt az „osztályharc”), a papi létet nem lehetett figyelmen kívül hagyni, kezdeni kellett vele valamit. Ez azonban nem volt olyan könnyű feladat, amely az életrajzból és később Dégh Linda írásából is kitűnik. Egy olyan időszakban, ahol csak jó és rossz, fehér és fekete van, szinte lehetetlen vállalkozás bebizonyítani, hogy Kálmány Lajos papként a jó oldalon állt. Ennek ellenére mégis megpróbálták és ez számtalan ellentmondást szült.

Ezt a problémát Péter László a következőképpen kezeli. Egyrészt megkísérli bebizonyítani, hogy Kálmány szinte nem is volt pap, hiszen sohasem viselkedett úgy és nem is érezte magát egyházi embernek. A szerző így próbálja meg elhalványítani a hátrányt jelentő hivatás jelentőségét: *„Kálmány Lajosban – az öregek szerint – az a hiba volt, hogy nem papnak teremtette az Isten.*”⁸⁷. Némelykor szinte meg is feledkezik a papi hivatásáról és az egyházat, mint általános kategóriát, az elnyomók megtestesítését jeleníti meg és ebben az esetben Kálmány státuszáról szó sem esik: *„s csak a mostoha viszonyok, meg az egyháziak által támasztott nehézségek akadályozták meg kiadását.*”⁸⁸ Péter László következő állítása, hogy valóban pap volt, de csak kényszerből. Egyrészt csak azért választotta ezt a pályát, mert az anyja így akarta, másrészt a kor viszonyai által determinálva volt a papi pályára. Utóbbi alátámasztására Péter László még az érettségi utáni pályaválasztás korabeli statisztikáiból is

⁸⁴ PÉTER L. 1952: 45.

⁸⁵ PÉTER L. 1952: 53.

⁸⁶ PÉTER L. 1952: 58.

⁸⁷ PÉTER L. 1952: 38.

⁸⁸ PÉTER L. 1952: 21.

idéz, hogy bebizonyítsa, Kálmánynak nem volt más választása. *„Egyben mutatja is a legkisebb ellenállás irányát, amely felé az egyszerű származású emberek „fölemelkedni” kívánó gyermekei haladhattak. Kálmányt is nyilván ez a legkisebb ellenállás sodorta a papi pálya felé.”*⁸⁹ Más esetekben Kálmány papi mivolta még pozitív megítélésbe is kerül, hiszen mint az alsópapság tagja szemben állt feletteseivel, akik az osztályharcos szemléletben egyértelműen a burzsoázia, az elnyomók képviselői, az alsópapság viszont szinte a néppel egyenlő: *„Ezek a képmutató levelek híven tükrözik a feudális államtól „függetlennek” hirdetett egyház főpapjainak buzgólkodását, hogy az alsópapság megaláztatása árán is minél hívebben szolgálják az uralkodóosztály érdekeit.”*⁹⁰ Ez a sokféle, néha egymásnak ellentmondó kijelentés könnyen összezavarhatja az olvasót: Kálmány Lajos pap volt, de mégsem volt az, illetve csak kényszerből, és hasonlók. Az ilyen jellegű bizonytalanítás az egész korszak jellemzőjének mondható. Olyan sok volt az elvárás, amennyinek az ésszerűség határain belül már nem lehetett megfelelni és ez szükségszerűen ellentmondásokhoz vezetett

A Péter László által írt életrajz tehát magán viseli az ideológia nyomait, indíttatása azonban szakmai és érzelmi, a ferdítések nagy része is csak Kálmány méltatása érdekében történik: a látszat ellenére inkább a népköltési gyűjtőt értékeli benne és nem az osztályharcos papot.

A kötet második fejezetében *Kálmány Lajos munkássága és a történeti énekek* címmel Dégh Linda foglalkozik a gyűjtő életével, munkásságával. Az 1950-es években a szerző korántsem a megalkuvók közé tartozott, hanem azok táborát gyarapította, akik teljes vállszélességgel az új rendszer mellé álltak. Tanulmányában már nem bánik olyan óvatosan a politikai szemléletmóddal, mint Péter László, Kálmány munkásságát kizárólag eszközként használja fel a kommunista ideológiát méltató állításainak alátámasztásához. Megkísérli azt az irányt követni, amit Ortutay Gyula 1949-ben jelölt ki: a néprajzot azon belül is a népköltészeti kutatást és Kálmány alakját a marxizmus-leninizmus alapján értelmezi. Ebben a fejezetben tehát a címben megjelölt cél ellenére Kálmány tudományos munkásságáról nem sok szó esik, inkább a marxista történelemfelfogás leírását olvashatjuk, a pap által gyűjtött dalokból kiragadott részletekkel alátámasztva. Dégh Linda tehát egy (a Péter Lászlóéhoz képest is jóval súlyosabban) torzított képet fest Kálmány Lajosról. Egyrészt a marxista gondolkodás korai képviselőjét láttatja benne, másrészt minden fenntartás nélkül hasonlítja a pap munkásságát és gondolkodását az általa preferált, korabeli (1952) gyűjtési elvekhez. Ha nem tudnánk, kiről

⁸⁹ PÉTER L. 1952: 8.

⁹⁰ PÉTER L. 1952: 29.

van szó, azt hihetnénk, a szerző az 1950-es évek egyik nagy marxista folkloristájával foglalkozik. Természetesen Dégh Linda is él az idealizálás eszközeivel, néha még erőteljesebben, mint Péter László. A Kálmány házában talált hatalmas rendetlenségről például a következő véleményt fogalmazza meg: „*És csodálatos dolog, hogy Kálmány Lajos mindent meg tudott találni ebben a vad rendetlenségben (...)*”⁹¹

A papi hivatás megítélésének problematikájával Dégh Lindának is szembesülnie kellett és Péter Lászlóhoz hasonló megoldást talál, tehát semmilyen. Ugyanolyan következetlenül, az éppen bizonyítandó tényeknek megfelelően változtatja az egyes nézőpontokat, bár nála az egyházzal való kapcsolat megsemmisítésének szándéka sokkal erőteljesebb, így olykor elég drasztikusan is fogalmaz: „*Hagyatékában voltak ugyan régi egyháztörténeti könyvek és egy brevárium (...) ezen kívül azonban sem prédikáció fogalmazványok, sem vallásos elmélkedések nem mutatnak arra, hogy pap lett volna.*”⁹² A papi szerepkör degradálásának újabb eszköze, mikor kizárólag a megélhetéshez elengedhetetlen „szükséges rosszként” tünteti fel a hivatását, eszerint Kálmányt csak az érdek fűzhette az egyházhoz. Talán ez az egyik legsúlyosabb vád, ráadásul alaptalan, legalábbis semmiféle jel nem utal arra, hogy lenne létjogosultsága: „*Vajjon a plébánosi állást anyagi függetlenségének megszerzésére akarta-e felhasználni, hogy később nyugodtan élhessen a tudományak?*”⁹³ Máskor megpróbálja a „paraszt” jelző használatával enyhíteni a foglalkozás egyházi jellegét és kihangsúlyozni Kálmánynak a néppel való szoros kapcsolatát: „*Egyike volt azoknak a parasztpapoknak, akik valóban népükért dolgoztak.*”⁹⁴

Összességében azonban a gyűjtőt alapvetően politikai szereplőként kísérli meg bemutatni, aki a saját korában már érezte a szocialista forradalom előszelét és ennek megfelelően cselekedett. Nem, mint önálló, önmagában is értékes személyiség jelenik meg előttünk, hanem a kor „előmarxista” néprajzkutatójának ideáltípusaként. „*Tragikus a tudós sorsában, aki ösztönösen látta meg a helyes utat és harcolt érte minden ideológiai felkészültség nélkül, hogy már nem vehetett részt a forradalom és Tanácsköztársaság munkájában.*”⁹⁵ Kálmány szerepét kizárólag az osztályharc viszonyrendszerében vizsgálja, így a népköltészet gyűjtése nem önmagában értékes munkaként jelenik meg, hanem a nép érdekeit szolgáló cselekedet és Kálmány konfliktusai sem függenek össze emberi természetével, hanem egyszerűen a burzsoáziával való szembenállásából adódnak: „*a népek*

⁹¹ DÉGH L. 1952a: 75.

⁹² DÉGH L. 1952a: 72.

⁹³ DÉGH L. 1952a: 73.

⁹⁴ DÉGH L. 1952a: 72.

⁹⁵ DÉGH L. 1952a: 112.

egyvetértését, békés együttműködését akarta szolgálni munkájával és ezt felettesei a gyűlölködő nacionalizmusnak ebben a korszakában nem tudták neki megbocsátani.”⁹⁶

A gyűjtő munkássága kapcsán Péter Lászlóval ellentétben Dégh nem szorítkozik vázlatos felsorolásra, hanem elméleti problémák felvetésére használja fel annak ismertetését. Itt mutatkozik meg igazán, hogy a cím csak egyfajta alibi, a szerző valójában az általa preferált modern néprajzi módszertant (főként egyéniségkutatás⁹⁷) és a történelmi materializmust kívánja népszerűsíteni. Kálmány Lajos munkássága tehát itt inkább csak alátámasztója egy konstruált elméletnek. Ehhez azonban teljesen át kellett értékelní a gyűjtő szakmai érdemeit és gondolkodásmódját, hogy aztán könnyedén összehasonlítható legyen az 1952-es idősakkal. Így vált lehetővé a következő állítás megfogalmazása is: *„A társadalmi valóságot kereső Kálmány gyűjtési elve tehát megközelíti a történelmi materializmus elveit.*”⁹⁸ Dégh hasonlóan járt el a felhasznált hagyaték anyagával is: osztályharcos szemlélettel történelmi sorrendbe állította a szövegpéldákat, és ez alapján osztotta tematikus egységekbe az anyagot, követve a marxista társadalomtörténet alapvető elvárásait.⁹⁹ Végezetül egy idézet, mely egyértelműen kifejezi, mi is vezette Dégh Lindát Kálmány munkásságának értékelése és az anyag felhasználása során: *„azt kívánjuk bebizonyítani, hogy a népköltés anyaga végső fokon az adott kor termelési viszonyainak történelmi dokumentuma, hogy egyedüli hűséges kifejezője a parasztság történetének az osztálytársadalmak korában.*”¹⁰⁰

Péter László és Dégh Linda azonos történelmi helyzetben alkották meg Kálmány-értelmezéseiket, így írásaikban sok a közös vonás, mégis jelentős különbségek fedezhetők fel a kétféle nézőpontban. Ez abból adódik, hogy a szerzők két különféle magatartást képviseltek: Péter László csak az ideológia mázát borította a maga írására, hogy méltathassa Kálmány érdemeit, míg Dégh Lindánál Kálmány Lajos munkássága csak „ürügy” volt az ideológia megfogalmazására és népszerűsítésére. Dégh Linda teljesen elrugaszkodott az objektivitás és a tudományos hitelesség talajáról, a szakmai szempontokat alávetette a korszak ideológiájának, a kommunista eszmeiségnek, mintaszerűen alkalmazva annak retorikáját. Ez merőben más, mint Péter László álláspontja, aki a marxizmus köntösét csak látszólag öltötte fel egyrészt azért, hogy ne keveredhessen gyanúba, másrészt, hogy Kálmány Lajos

⁹⁶ DÉGH L. 1952a: 74.

⁹⁷ Ennek alapját Kálmány Lajos azon munkája képezte, melynek során egyetlen mesemondótól, Borbély Mihálytól gyűjtött meséket és ezeket a Hagyományok második köteteként ki is adta. KÁLMÁNY L. 1914.

⁹⁸ DÉGH L. 1952a: 85.

⁹⁹ „Az anyag összeállításának szempontja az időrendi sorrend. (...) Azt az eseményt, azokat a társadalmi, politikai, harci eseményeket igyekeztünk megkeresni, amelyek az egyes dalokat létrehozták, amelyek a háttérükben voltak és az ehhez való viszonyuk alapján értékeltük azokat.” DÉGH L. 1952a: 113.

¹⁰⁰ DÉGH L. 1952a: 105.

munkásságának értékét még több bizonyítékkal alátámaszthassa. Összességében azonban elmondható, amit Ujváry Zoltán is megállapít, hogy ez a könyv a magyar folklórkutatásra nehezedő ideológia és politika kordokumentuma.¹⁰¹

¹⁰¹ UJVÁRY Z. 2007b: 342.

Tanulságok

Ez az egyetlen elemzett ügy több fontos tudománytörténeti tanulsággal szolgál az elfogulatlan utókor számára. Egyrészt rávilágít arra, hogy mekkora jelentősége van annak, mikor, milyen történelmi időszakban, milyen politikai-hatalmi viszonyok között születnek a néprajztudomány korpuszát jelentő szövegek. Utólagos értelmezésünk során fontos, hogy valamilyen szinten tisztában legyünk a helyzettel, amiben a szövegek létrejöttek és ezen ismeretek fényében tekintsünk az információkra. Az általunk választott ügy esetében még inkább hangsúlyoznunk kell a forrásaink keletkezésének idejét, ami jelen esetben különösen fontos tényező. 1952 és 1953 a magyarországi kommunizmus kialakulásának kezdeti időszakához tartozott, amikor minden tevékenységnek a hatalom megszilárdítását kellett szolgálni és ez alól a tudomány sem vonhatta ki magát. Sőt, ha visszagondolunk Ortutay Gyula beszédére, egyesek a néprajztudománynak kiemelkedő szerepet szántak az új eszmeiség elterjesztésében. Mindez lecsapódik a szövegekben is, ezért ismernünk kell a kommunista retorika eszköztárát, ha az egyes írások valódi értelmét szeretnénk (a lehetőségekhez mérten) megismerni. Ahogy Ö. Kovács József írta, néha félre kell húzni az álcázás függönyét, hogy hozzáférhessünk a mélyebb tartalmakhoz.

Az ideológia azonban csak az egyike a tudományunk életét befolyásoló tényezőknek. Emellett a fentiekben a kutató személyiségének és az esetleges szakmai vagy akár személyes konfliktusok jelentőségének problematikájával foglalkoztam, ami ugyancsak fontos a megismerés szempontjából, hiszen a szövegek szintjén is megjelenik egy másik, az ideológiától eltérő mögöttes tartalomként. Mivel tisztában voltam a Banó István és Dégh Linda között fennálló ellentéttel, ennek fényében tudtam értelmezni a cikkekben elrejtett (vagy akár nyílt) célzásokat, vádakát. Még én is csak az ügy felszínét ismerhettem meg, de mi a helyzet a nálam „gyanútlanabb” olvasóval? Az ideológiai behatást az elég nyilvánvaló formai, tartalmi elemek miatt könnyű észrevenni, a személyes kapcsolatok szintje azonban csak háttér-információk segítségével fedezhető fel. Mégis tisztában kell lennünk azzal, hogy ez utóbbi is befolyásolja az ismereteinket.

BIBLIOGRÁFIA

ANTAL László

1976 *A tartalomelemzés alapjai*. Budapest, Magvető Kiadó

APOR Péter

2010 *Kisajátított múlt. Miért hiányosak a kommunizmus múzeumai Európában?*
<http://multikult.transindex.ro/?cikk=11439> (Letöltés ideje: 2012. december 15.)

BAHTYIN, Mihail

1986 *A beszéd és a valóság*. Budapest, Gondolat Kiadó

BANÓ István

1941 *Baranyai népmesék*. Új Magyar Népköltési gyűjtemény II. Budapest, Franklin

1944 Egyéniség és közösség szerepe a népmese életében. *Ethnographia* LV. 26-34.

1947 Mesemorfológia, meseélettan. (Hozzászólás Dégh Linda: Adatok a mesekeret jelentőségéhez című cikkéhez). *Ethnographia* LVIII. 85-90.

1952 Történeti énekek és katonadalok. Könyvszemle. *Ethnographia* LXIII. 229-233.

1953 Megjegyzések a Kálmány kötet körüli vitához. *Ethnographia* LXIV. 380-386.

1848-49-es kutatás dokumentumai, levelezései. Ethnológiai Archívum
Kéziratgyűjtemény: EA 12807- 48, EA 12807-98,

BODRITS István

1995 *Péter László élete és munkái*. Tiszatáj. 93-96.

DÉGH Linda

1941 *Pandur Péter meséi I-II*. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény III-IV. Budapest, Franklin

1944 Adatok a mesekeret jelentőségéhez. *Ethnographia* LV. 130-139.

1947 Válasz Banó Istvánnak. *Ethnographia* LVIII. 90-98.

1952a Kálmány Lajos munkássága és a történeti énekek. In: Kálmány Lajos *Történeti énekek és katonadalok*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, Közoktatásügyi Kiadóvállalat 71-129.

1952b *A szabadságharc népköltészete*. Budapest, Akadémia Kiadó

1955 *Kakasdi népmesék I*. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény VIII. Budapest, Akadémia Kiadó

- 1960 *Kakasdi népmesék II.* Új Magyar Népköltési Gyűjtemény IX. Budapest, Akadémia Kiadó
- DÉGH Linda- KATONA Imre- PÉTER László
- 1952 Válasz Banó István bírálata. *Ethnographia* LXIII. 233-242.
- DIÓSZEGI Vilmos
- 1979 Kálmány Lajos. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon II.* Budapest, Akadémia Kiadó 730.
- FEJŐS Zoltán
- 2012 „Rákosi elvtárs élete” – egy hatvan évvel ezelőtti sztárkiállítás rétegei. *Ethnographia* 123. 1–47.
- FÜLÖP Lajos
- 1987 Banó István emlékezete. *Néprajzi Hírek* XIV. 50-52.
- GYEKICZKY Tamás
- 1989 „A szó veszélyes fegyver”. (Adalékok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének leírásához). Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézete
- HOLLÓSI Zsolt
- 1998 Péter László: "Szeged legnagyobb kincse: a múltja." *Beszélgetés Péter László irodalomtörténésszel.* Tiszatáj 89-96.
<http://www.hollosizsolt.hu/index.php?waction=ext2> (letöltés ideje 2012. január 5.)
- JUHÁSZ Antal
- 2007 Péter László nyolcvanéves. *Néprajzi Hírek* 36. 73-75.
- KÁLMÁNY Lajos
- 1914 *Hagyományok II. Borbély Mihály mondása után.* Szeged, Dugonics- Nyomda R. T.
- 1952 *Történeti énekek és katonadalok.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, Közoktatásügyi Kiadóvállalat
- 1954 *Alföldi népballadák.* Budapest, Akadémiai Kiadó
- KOVÁCS Ágnes
- 1988 Búcsú Banó Istvántól (1918-1987). *Ethnographia* XCIX. 419-422.
- Ö. KOVÁCS József
- 2012 *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945-1965.* Budapest, Korall
- KÓSA László

- 2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, Osiris Kiadó
- KRIPPENDORFF, Klaus
- 1995 *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Budapest, Balassi Kiadó
- MIKLÓS Péter
- 2003 *Kálmány Lajos csanádpalotai évei*. A Makói Keresztény Értelmiségi Szövetség füzetek 35.
http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/egyhaztortenet/Makoi_kereszteny_fuzetek/pages/035/000_konyveszeti_adatok.htm (letöltés ideje: 2011. okt. 28.)
- ORTUTAY Gyula
- 1940 *Fedics Mihály meséi*. Új Magyar Népkiáltási Gyűjtemény I. Budapest, Egyetemi Magyaraságtudományi Intézet
- 1941 Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés. *Szellem és Élet* 4. évf. 4. sz. 192-202.
- 1949 A magyar néprajztudomány elvi kérdései. *Ethnographia* LX. 1-24.
- 2009a *Napló 1. 1938-1954*. Budapest, Alexandra Kiadó
- 2009b *Napló 2. 1955-1966*. Budapest, Alexandra Kiadó
- 2010 *Napló 3. 1967-1977*. Budapest, Alexandra Kiadó
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
- 1991 *Ortutay Gyula*. Budapest, Akadémia Kiadó
- PÉTER László.
- 1952 Kálmány Lajos. In: Kálmány Lajos *Történeti énekek és katonadalok*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, Közoktatásügyi Kiadóvállalat 5-63.
- 1956 Humanizmust, demokráciát! *Szeged Népe* I. évf. 4. sz. 1956.nov. 4. vasárnap
- UJVÁRY Zoltán
- 2007a *A folklórkutatás eredményei a XIX. században*.
<http://mek.oszk.hu/05100/05165/> (Letöltés ideje: 2012. 04. 14.)
- 2007b A nagy magyar folklorista Kálmány Lajos 1852-1919. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Magyar folklórtörténet I.* Debrecen, Kapitális KFT. Magyar Néprajzi Könyvtársorozat 321-359.
- VOIGT Vilmos
- 1981 Katona Imre hatvanadik születésnapjára. *Ethnographia* XCII. 557-567.
- 1990 Dégh Linda köszöntése. *Néprajzi Hírek* 19. 96-97.
- 1996 Katona Imre hetvenöt éves. *Néprajzi Hírek* 25. 62-64.